

віруючих і надалі будуть робити великі кола високими кабінетами та повертатимуться із тими ж відписками авторам, що й в попередні роки. Бо куди подіти ті бібліотеки, архіви, будинки органної та камерної музики і т.п., які нині розміщені в культових спорудах? Відтак подальше зволікання з прийняттям продуманої програми реституції все далі заганятиме владу у глухий кут: з одного боку, добровільні зобов'язання перед Євросоюзом і віруючими щодо повернення майна, а з іншого – руйнування системи закладів культури зі всіма витікаючими з цього наслідками.

Підводячи підсумок, зазначимо, що на даному етапі розвитку політичної ситуації в країні, що характеризується відсутністю домінантного потужного політичного центру, а також перманентною зміною політичних домовленостей, ми повинні дуже обережно підійти до вирішення стратегічних питань державно-церковних відносин, які в жодному разі не повинні стати заручниками тих чи інших політичних торгів. А тому до прийняття узгодженої всіма конфесіями Концепції державно-церковних відносин базовий закон про свободу совісті змінювати не доцільно. Наявність Концепції дозволить також більш чітко регламентувати діяльність тих державних органів, які регулюють нині питання, пов'язані із свободою совісті в країні. Поряд з цим, напрацювання нових проектів законів та законів про внесення змін до тих законодавчих актів, які стосуються сфери свободи совісті, не повинні зупинятися. Досягнення консенсусу між церквами та законодавцем щодо часткових змін у законодавстві у сфері функціонування в Україні релігійних інституцій (наприклад, щодо землекористування, освіти тощо) повинно ставати основою для спільної роботи представників законодавчої гілки влади та конфесій.

*М. Бабій**

ПРОБЛЕМИ ПОНЯТІЙНОГО ДИСКУРСУ В КОНТЕКСТІ НОВОЇ РЕДАКЦІЇ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ»

Предметна площина інформаційно-аналітичної дискусії щодо основних новацій і по-новому виписаних, юридично оформлених положень проекту Закону «Про свободу совісті, світогляду, віросповідання та релігійні організації», який підготовлено робочою групою Міністерства юстиції України (2006 р.) - **надзвичайно широка й багатоаспектна.**

Наявні проблеми експлікуються як у контексті потреб українського соціуму й кожного в ньому суцього, релігійних спільнот, а також викликів часу, ситуації, що склалася в релігійному середовищі України, так і вимог міжнародного (зокрема європейського) співтовариства.

Сфера свободи совісті, віросповідання, поза сумнівом, стосується самої делікатної, інтимної ділянки людського буття, царини духу, вияву свободи особистості. Науковцями, теологами, політиками вона визнається такою, що має фундаментальний характер. Не випадково свобода совісті, розглядається як базова в системі інших свобод. Тому, що «вільна совість у вірі є вищою понад усе»¹.

Зауважимо, що це практично перше в історичному вимірі визнане на практиці суб'єктивне право людини. Одержавши реальне законодавче закріплення, будучи конструктивною, ідея свободи совісті набула чіткого юридично оформленого змісту й наповнення.

* Старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства ІФ імені Г.С. Сковороди НАН України, канд. філос. наук.

¹ Бердяев Н.А. Новое религиозное сознание и общественность. – М., 1999. – С. 70.

Коли ми говоримо про нові можливості, розширене правове поле свободи віросповідного вияву, які концептуально охоплює означений проект закону, ми передовсім беремо до уваги дві визначальні площини, де право реалізує свій потенціал: **особистісну й колективну**. Це, до речі, знаходить своє вираження вже в назві нової редакції Закону «Про свободу совісті, віросповідання та релігійні організації», а також і в його структурі. Якщо статті 3 і 4 проекту Закону утверджують право людини (кожного, хто живе в Україні) на свободу совісті, світогляду віросповідання, то практично всі інші – в правовому аспекті – стосуються лише свободи віросповідного вияву в її колективному вимірі. Причому питома вага прав особистості у сфері свободи віросповідного вияву в контексті проекту Закону дещо зросла, хоча слід визнати, що основний акцент у площині означеного проекту робиться на релігійних спільнотах, на їхніх правах і обов'язках, можливостях виконання ними своєї місії, притаманних їм завдань і мети.

Звернемо увагу на те, що проблеми свободи світогляду, свободи совісті особистості не знайшли свого цілісного, конкретизованого відображення. Вони (саме в проекті Закону) декларуються, подаються, як кажуть, через кому, формально, а основний наголос (більше ніж 95 відсотків норм) зосереджено на проблемах свободи віросповідного вияву, свободи релігійних організацій.

Зрозуміло, що в цьому є своя історично зумовлена закономірність і певна логіка в правовому забезпеченні, гарантіях і захисті свободи релігії. Повторюю, саме свободи релігії, а не свободи носіїв інших світоглядних виявів: агностиків, атеїстів, невіруючих або, як говорить Хабермас, - *«людей, позбавлених релігійного слуху»*. Зміст проекту закону, його положення практично не містять конкретних норм, які стосуються свободи світоглядного, зокрема позарелігійного, вияву.

Важливими в аспекті аналізу положень проекту Закону постають, як на наш погляд, питання використання *понять і термінів*, адекватності в їх смислового визначенні, релятивності їх вживання. Маю на увазі цілий ряд основних понять і термінів, які використовуються в проекті Закону, зокрема, *«свобода совісті», «свобода світогляду», «свобода віросповідання», «свобода світоглядного (в т.ч. віросповідного вияву), «релігійна організація», «відносини держави та релігійних організацій» (або «державно-конфесійні відносини»), «світськість держави», «відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави», «взаємовідокремлення церкви (релігійних організацій) та держави», а в означеному контексті й таких понять як «свобода релігій», «свобода церкви», «свобода зміни релігій»* тощо.

Уже в запропонованій назві проекту Закону містяться поняття (вони, до речі, повторюються і в назві окремих розділів та статей): *«свобода совісті», «свобода світогляду», «свобода віросповідання»* та *«релігійні організації»*, які потребують певної смислової диференціації, пояснень, зокрема і в правовому контексті. Тим більше, що, скажімо, поняття *«свобода совісті», «свобода віросповідання», «свобода релігій»* об'єктивно утвердилися в науковому, політичному, юридичному дискурсі як категорії і поняття права. Основний акцент у науковій літературі робиться саме на правових аспектах цих понять. Останні нерідко розглядаються як тотожні. Хоча, задля об'єктивності, варто відзначити, що в релігієзнавчій, юридичній науці появилися думки щодо неправомірності такого підходу².

«Свобода совісті», «свобода релігії», «свобода віросповідання», як поняття, не є тотожними. Вони співвідносяться як **ціле й частина** і знаходяться в тісному взаємозв'язку.

Вільне самовизначення людини в одній із важливих сфер духовного буття – у віросповідній царині – ми характеризуємо через поняття *«свобода віросповідного вибору»* або *«свобода віросповідання»*. Вона постає у своїй основі як вияв внутрішньої свободи, як

² Див.: Бабій М.Ю. Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення –К., 1994. – С. 62-63, 66; Пчелинцев А.В. Свобода совести и вероисповедания как правовой институт // Религия, политика и права человека. – М., 2002.- С. 250

вияв совісті особистості, що завізувала віросповідний вибір. Тому правомірним буде твердження, що свобода віросповідання (*як можливість вибору*) є свобода релігійної совісті. Можна також сказати, що «свобода совісті» як релігієзнавчо-правова категорія, саме у специфічній предметній площині свого вияву, а саме *ставленні людини до релігії*, певною мірою розкриває свою сутність через поняття «свобода віросповідання», яке містить головні структурні елементи свободи совісті: самовизначення і самореалізація особистості в системі конкретних релігійних координат. Однак це не дає підстав для їх ототожнення. Тим більше, що свобода віросповідання є важливим (хоча й своєрідним) компонентом свободи світогляду.

Свобода світогляду за своєю суттю є вибір особистістю певної світоглядної (в т. ч й віросповідної парадигми) і самореалізація, самоствердження її на цій основі. Світоглядна царина, як відомо, є надзвичайно широкою і поліаспектною. Свобода світогляду, як і свобода віросповідання є компонентами архітекtonіки категорії «свобода совісті». Остання охоплює широке поле свого вияву в контексті духовного буття людини. Тому свободу совісті нерідко розглядають як духовну свободу.

Свобода совісті в її політико-юридичному аспекті постає як право на самовизначення і самореалізацію особистості в площині будь-яких світоглядних, моральних, віросповідних, філософських, політичних доктрин і вчень або на зміну їх.

Свобода совісті розглядається як природне невідчужуване право кожної людини на вільне самовизначення і самореалізацію в духовній сфері свого буття і постає як атрибутивна ознака особистості, й виключає будь-яке владне силове втручання.

Свобода совісті, як і її важливі структурні одиниці свобода світогляду, віросповідання, сьогодні особливо актуалізовані в контексті глобалізаційних процесів, що практично охопили увесь світ, у площині породженої ними плюралізації духовно-культурного простору держав, зокрема релігійного середовища, в т.ч. і в нашій країні. Глобалізація, як «метатенденція розвитку людства», несе з собою і позитив, і негатив, зокрема для духовної сфери буття суспільства й особистості, значною мірою впливає на зміну культурної і, в першу чергу, віросповідної ідентифікації, розширює можливості реалізації *свободи на зміну віросповідання*. До речі, остання як складова структури свободи совісті, надзвичайно тематизувалася, зокрема в суспільно-релігійному просторі України й породжує неадекватність реакції з боку не тільки релігійних чинників, інститутів, а й політичних партій. Тому законодавча фіксація права на свободу зміни світогляду або віросповідання в проекті Закону є необхідною і в юридичному відношенні екстраординарною, так як «юридично визнана свобода існує в державі у формі закону» (К. Маркс). Це - право свободи вибору особистості, право її совісті, а ця царина, як і взагалі сфера світоглядного чи віросповідного самовизначення людини є недоступною (не повинна бути доступною) для зовнішньої правової регуляції з боку влади чи втручання інших чинників (в т.ч. й релігійних) авторитарного типу. Йдеться лише про правове визнання свободи совісті, свободи світогляду, свободи віросповідання (у їх внутрішньо-особистісному вияві), про їх юридичний захист. Тому проект Закону через декларацію права на свободу «*мати або не мати, приймати та змінювати світогляд або віросповідання на свій вибір*» (ст. 3) фіксує його визнання без будь-якого, якщо так можна висловитися, юридичного натяку на правове регулювання цієї свободи. Право має чітке функціональне призначення. Воно окреслює той простір, який юридично забезпечує кожній людині можливість її вільної самореалізації в площині свого вибору. Тобто «право, – як пише філософ-правознавець В.С. Нерсисянц, – є форма буття й вираження свободи в суспільному житті»³. У нашому випадку – свободи віросповідного чи світоглядного вияву, самореалізації особистості.

³ Див.: Нерсисянц В.С. Философия права: либерально-юридическая концепция// Вопр. философии. – 2002. – №3 – С. 5.

Самореалізація, зокрема у світоглядній, віросповідній сфері, постає як зовнішній вияв свободи совісті. Право в даному аспекті легітимізує цю свободу в її публічному: вербальному, богослужбовому, ритуальному, обрядовому вияві, в індивідуальній чи спільнотній формі.

Проект Закону якраз і акцентує увагу на праві на «свободу сповідувати, релігію, безперешкодно здійснювати одноособово чи спільно з іншими, публічно чи приватно релігійні обряди та церемонії, іншу релігійну діяльність, відкрито виявляти та вільно поширювати свої переконання» (ст. 3). Тільки дії, публічна самореалізація віруючої особистості – це та сфера, яка попадає під регулюючий вплив закону. «Поза своїми діями – як зауважував ще К.Маркс – я зовсім не існую для закону, зовсім не є його об'єктом⁴.

Зовнішню, публічну демонстрацію світоглядного чи релігійного вибору через дії й діяльність ми позначаємо через понятійний конструкт *«свобода віросповідного (чи світоглядного) вияву»*. Він характеризує можливість вільної самореалізації, самоствердження віруючої (або невіруючої) особистості (чи віруючих особистостей) в площині її віросповідного (чи світоглядного) самовизначення, тих релігійних (чи світоглядних) життєвосмислових координат, норм і цінностей, які вона визначила основою свого буття. Можна стверджувати, що поняття «свобода світоглядного віросповідного вияву» (в проекті закону – ст. 3 – «свобода виявляти світогляд та сповідувати релігію») розкриває сутність вільного процесу самореалізації (релігійної чи світоглядної), що вґрунтовується на міцному фундаменті внутрішньо усвідомлених цінностей, ідей, які людина (віруюча або невіруюча) втілює, опредмечує у своєму бутті, поведінці, практичній життєдіяльності. Важливим є те (і це засвідчує практика), що на цій ціннісно-орієнтаційній основі формується життєва стратегія людини. Це є особливо наглядним у поведінці, діях, діяльності віруючої особистості.

Свобода віросповідного вияву (у своїх індивідуальній та колективній формах буття) потребує комплексу правових норм, гарантій, в т.ч. й економічних. Йдеться про правову площину уможливлення вільної повноцінної самореалізації віруючої особистості, вільної діяльності релігійних спільнот. У цьому аспекті проект Закону утверджує широку множину таких можливостей і разом з тим фіксує увагу на тих обмеженнях (що стосується публічного віросповідного вияву), які є необхідними в демократичному суспільстві й здійснюються лише в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб (ст. 3). Будь-які обмеження права на свободу віросповідного вияву мають бути мотивовані «нагальною суспільною потребою» і визначені законом.

У нормах проекту Закону зафіксовані (в площині свободи віросповідного вияву) принципи як *«свободи від»*, так і *«свободи для»*. Це є важливим, бо ж у практичному сенсі ці своєрідні вияви свободи в їх правовому прочитанні знаходяться в нерозривній взаємозалежності. Не може бути повноцінною в реалізаційному аспекті «свобода для» без забезпечення «свободи від». «Свобода від» - базується на праві, правових, законодавчо визначених гарантіях.

Ми вже відзначали, що свобода віросповідного вияву має дві іпостасі – індивідуальну й спільнотну. Остання характеризується через поняття «свобода церкви», а вірніше «свобода релігійної організації» або «свобода віросповідної спільноти». За своїм змістом поняття «релігійна організація», яке вживається в тексті нової редакції Закону, постає як «багатовимірне і різнопорядкове соціальне явище». У ст. 8 проекту Закону, наприклад, називаються такі форми релігійних організацій, як «релігійне товариство», «релігійна установа», «релігійні об'єднання». Щодо поняття «релігійне товариство», яке постає системоформуючим для інших типів релігійних організацій, поки що не зняті застереження. На думку окремих експертів (в т.ч. й автора статті), доцільним було б

⁴ Див.: К.Маркс. Заметки о новейшей прусской цензурной инструкции// Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – Т.1. – М., 1954. – С.14.

залишити поняття старого закону – «релігійна громада», що відповідає традиції, і яке вже усталилося. Щодо самого поняття «релігійна організація», то, на нашу думку, його можна було б визначити як *«добровільне, організаційно оформлене (постійно діюче) об'єднання віруючих, що базується на єдності, спільній віросповідній парадигмі, культовій, ритуальній, обрядовій практиці, і створене ними для задоволення своїх релігійних й пов'язаних з ними потреб, інтересів та здійснення необхідної для цього (чи в контексті цього) відповідної діяльності»*.

В релігієзнавстві свобода діяльності релігійних спільнот характеризується через поняття «свобода церкви». Зрозуміло, що включення в це поняття терміну «церква» є дещо умовним, так як він не покриває розмаїття релігійних організацій (та і за своєю суттю він не є однозначним).

Коректніше буде вживати поняття «свобода релігійних організацій». Останнє характеризує ступінь автономності, незалежності релігійних спільнот у богослужбовій, культовій діяльності, формуванні свого внутрішнього устрою, структури управління; їх правовий статус, можливості вільної реалізації своєї місії, позакультової діяльності, тих завдань і мети, заради яких вони й створюються. Немає необхідності розкривати структуру цього поняття. Вона чітко виписана і в проекті Закону й, зокрема, в статті 6 «Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань», прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН (1981р.)⁵.

Поняття «свобода віросповідання» і «свобода релігійних організацій» є структурними елементами архітекtonіки такої категорії як «свобода релігії». Остання часто вживається в наукових працях, окремих міжнародних документах. У частині свого структурного компонента «свобода віросповідання», як і в індивідуально-приватному вимірі поняття «свобода віросповідного вияву», «свобода релігії» постає структурною складовою свободи совісті. Однак такий компонент свободи релігії як «свобода релігійних організацій» не є складовою структури свободи совісті. Про це варто пам'ятати.

Зауважимо також, що в наукових публікаціях релігієзнавчого, юридичного змісту ми зустрічаємо часто такі поняття як «релігійні права», «релігійна свобода», які подаються як тотожні «свободі релігії», «свободі віросповідання», хоча за змістом вони не відповідають їм, оскільки відносяться до прав і свобод віруючих у площині норм, приписів, канонів віросповідної спільноти. Йдеться про права й свободи в царині релігійній.

Свобода совісті, віросповідання – це передовсім справа індивіда. Однак відомі аспекти цих свобод повною мірою проявляються лише в тому випадку, якщо мати на увазі й відношення груп, релігійних співтовариств одних з одними, а також з державою. Тобто йдеться про міжконфесійні, внутрішньоцерковні відносини, проблему міжконфесійної толерантності, без формування й утвердження якої в просторі відносин між конфесіями, церквами, без сприяння цьому процесу з боку держави повноцінна реалізація свободи віросповідання буде значно утруднена. Тому цілком закономірно, що одним із завдань, які декларуються у новій редакції Закону, є «сприяння толерантному ставленню, взаємоповазі між особами, які мають різний світогляд чи віросповідання, та між релігійними організаціями різних віросповідань» [ст. 1(3)]. Важливим у цьому контексті постає і характер державно-конфесійних відносин.

Екстраординарним у контексті понятійного дискурсу нової редакції закону, є поняття «світськість держави». В проекті Закону це поняття відсутнє. Однак через інші складові своєї структури воно побічно висвічує свій зміст. Зокрема, через конституційні принципи відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, а школи – від церкви, відсутності релігії, яка б була визнана державою обов'язковою. Принцип світськості держави вґрунтовується на інституційній і функціональній позарелігійності

⁵ Див.: Свобода совісті та віросповідання у контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів. – К., 2006. - С. 24.

державної влади, на чіткому розмежуванні функцій держави і релігійних організацій. Принцип світськості української держави означає, що вона є релігійно нейтральною, не ототожнює себе з жодною з конфесій, не виказує законодавчо, нормативно свою прихильність до будь-якої релігійної організації, не фінансує релігійну діяльність, не втручається у діяльність релігійних організацій, якщо вона здійснюється у межах закону. Україна – світська держава. Вона не накладає своїм громадянам жодних релігійних зобов'язань.

Відтак поняття *«світськість держави»*, є ознакою такої держави, яка є світоглядно й релігійно нейтральна, інституційно й функціонально позарелігійна, діяльність структурних підрозділів якої на всіх рівнях позбавлена будь-якої релігійної санкції, впливу та контролю. Означені риси світськості певною мірою присутні в просторі вияву державної влади в Україні, тому узаконення цього поняття в новій редакції Закону було б правомірним, а в контексті побудови якісно нових відносин держави й релігійних організацій – постає просто необхідністю.

Світськість, як принцип, не відмінняє присутності релігії в публічному просторі. Вона скоріш за все впливає на зміну природи, форми цієї присутності. Світськість держави в юридичному оформленні постає як одна з важливих гарантій свободи совісті, світогляду, віросповідання, діяльності релігійних організацій.

Такою ж гарантією постає і принцип відокремлення (а не взаємо-відокремлення) церкви (релігійних організацій) від держави. Це – принцип, за впровадження в життя суспільства якого впродовж багатьох століть йшла жорстока боротьба. Сьогодні цей принцип (як гарантія свободи релігії) конституційовано в більш ніж 40 відсотках країн світу. Життя стовідсотково підтвердило формулу російського історика-богослова А. Карташова про те, що «свобода церкви в сучасній державі зворотно пропорційна міцності її зв'язку з державою»⁶.

Можна було б продовжити аналітичний екскурс у площині понятійного дискурсу нової редакції Закону «Про свободу совісті та релігійні організації». Однак суть у тому, щоб цей понятійний ряд у правовому та релігієзнавчому прочитанні став важливим фактором не лише в аспекті адекватного, відповідно до змісту, використання понять цього ряду, а сприяв поліпшенню законодавчого поля вияву свободи совісті, свободи світогляду, віросповідання, діяльності релігійних спільнот як у царині можливостей, гарантій свободи віросповідного чи світоглядного вияву, так і її захисту.

*М. Новиченко**

ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: ЗАКОНОДАВЧИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Україна приєдналася до Ради Європи 9 листопада 1995 року. При вступі вона зобов'язалася дотримуватися всіх, визначених Статутом Ради Європи вимог і обов'язків, а саме плюралістичної демократії, верховенства права та захисту прав і свобод людини. Україна, як відомо, погодилася також виконати у визначені терміни ряд спеціальних зобов'язань, зафіксованих у Висновках Парламентської Асамблеї № 190 (1995).

В контексті питань, пов'язаних із забезпеченням свободи совісті та віросповідання, йшлося, зокрема, про подальше вдосконалення законодавчої бази в цій

⁶ Карташев А.В. Церковь. История. Россия. Статьи и выступления. – М., 1996. – С. 234.

* Перший заступник голови державного департаменту у справах релігії Міністерства юстиції України.